

Kərimova Leyla¹³²

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ NƏQLİ CÜMLƏLƏRİN EKSPERİMENTAL -FONETİK TƏHLİLİNİN BƏZİ NƏTİCƏLƏRİ HAQQINDA

Cümlə bitmiş fikri ifadə edir və bu cəhət onun ən mühüm əlamətidir. Cümlələr məqsəd və intonasiyaya görə dörd qrupa ayrılır: nəqli, sual, əmr və nida cümlələri. İnsanın ünsiyyət zamanı üç kommunikativ məqsədi ola bilər: məlumat vermə, soruşma və təkid-tələb etmə. Cümlə intonasiyasının tədqiqi zamanı dilin intonasiya və sintaktik vasitələrinin qarşılıqlı fəaliyyətini öyrənmək məqsədilə eksperimental-fonetik tədqiqat apararaq intonasiya üç parametrlə: tonun tezliyi, uzunluq və intensivlik göstəricilərinə görə təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işində müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlə nümunələrində istifadə olunmuşdur. Buraya ara sözlü, şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslə, xitablı, həmcins üzvlü, əlavəli və s. sadə nəqli cümlələr daxildir. Qeyd edək ki, eksperimentə hər iki dildə bədii ədəbiyyatdan seçilmiş ən tipik, yığcam cümlələr cəlb edilmişdir.

Eksperimentdən alınan maraqlı nəticələr sadə cümlələrin kommunikativ növləri ilə bağlıdır. a) Eksperimentə cəlb olunan İngilis dilindən seçilmiş məlumat xarakterli cümlələrin intonasiya strukturunda yüksək akustik qiymətlər başlanğıc mərhələdə qeydə alınmışdır. İntensivlik cümlənin sonuna doğru sönən istiqamətdə hərəkət edir. Cümlənin əvvəlində 126-130 m/san civarında qeydə alınan tələffüz tempi sonda 73 m/san – dək aşağı düşür. Melodiklik sona doğru zəifləyir.

Azərbaycan dilindən götürülmüş cümlədə də maksimum akustik parametrlərə başlanğıc hecalarda rast gəlinir. Amplitudların maksimum titrəməsi başlanğıcda aşkarlanır. Ossiloqrafik təhlil cümlədə əsas ton tezliyinin sona doğru xeyli aşağı göstəricili olmasını göstərir. Müqayisəyə cəlb olunan dildə olduğu kimi, burada da tələffüz tempinin zəifləməsi müşahidə olunur. Beləliklə, hər üç parametr üzrə akustik göstəricilər ingilis dilinə xasdır.

b) Elan ifadə edən cümlənin intonasiya təhlili göstərir ki, ingilis dilində nisbətən yüksək göstəricilər başlanğıc mərhələdə qeydə alınır. Bu cümlələrdə orta tələffüz sürəti başlanğıcda qeydə alınmış göstəricilərdən aşağı, sondakı göstəricilərdən isə xeyli yüksəkdir. Eksperimentə cəlb olunan Azərbaycan dilindən götürülmüş cümlədə maksimum zaman sərfi və intensivlik zirvəsi başlanğıc hecalarda qeydə alınır. Minimum ton tezliyi isə sonda müşahidə olunur. İngilis dilindəki cümlə daxilində intensivlik zirvəsi başlanğıca təsadüf edir. Əsas ton tezliyi cümlənin başlanğıcında çox yüksək olduğu halda, sonda enmə ilə müşayiət olunur.

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

a) Müqayisə olunan müasir ingilis və Azərbaycan dillərində şəxssiz cümlələr əksər hallarda ənənə tonla tələffüz olunur. Eksperimentə cəlb olunan Azərbaycan dilindən seçilmiş şəxssiz sadə nəqli cümlədə maksimum zaman göstəriciləri cümlənin başlanğıcında qeydə alınmışdır. Bu cümlədə amplitudların sükunət xəttindən maksimum uzaqlaşması başlanğıcda qeydə alınmışdır.

İngilis dilindəki cümlədə maksimum ton tezliyi başlanğıcda qeydə alınmış və ənənə-qalxan-ənənə xətt üzrə hərəkət edir. Deməli, hər iki dildə cümlənin sonuna doğru hər üç parametrin göstəricilərində zəifləmələr müşahidə olunur. Müqayisə olunan hər iki dildə maksimum akustik göstəricilər başlanğıc üçün səciyyəvidir. 128 hs-dən başlayan ton tezliyi cümlənin ortasında 145 hs-dək yüksəlir, sonra isə 115 hs-dək aşağı düşür.

b) Qeyri-müəyyən şəxslə sadə nəqli cümlələrə gəlincə, ingilis dilindəki nümunədə cümləboyu amplitudlar sönən istiqamətdə hərəkət edir. İntensivlik zirvəsi başlanğıcda qeydə alınmışdır. Təhlilə cəlb olunan ingilis dilindən seçilmiş cümlədə də maksimum akustik göstəricilər başlanğıc üçün səciyyəvidir. Cümlədə intensivlik zirvəsi yenə də başlanğıcda müşahidə olunmuşdur. Hər iki dildə qeyri-müəyyən şəxslə sadə nəqli cümlələrin akustik göstəricilər onun cümlənin əvvəlində və ortasındakı göstəricilərindən xeyli aşağıdır. Buna həmin qiymətləri tutuşdurduqda əmin olmaq mümkündür. Azərbaycan dilindəki cümlədə danışq tempi sona doğru zəifləyir. Əvvəlki parametrlərdə olduğu kimi, ton tezliyi də cümlənin sonunda hiss olunacaq dərəcədə zəifləyir.

Cümlənin qrammatik mənasının ifadə üsuluna (predikativliyinə) görə üzvlənən cümlələr təktərkibli (bir baş üzvdən ibarət olan) və cüttərkibli (baş üzvlərinin ikisinin də iştirak etdiyi) cümlələrə bölünür.

Təktərkibli cümlələrin aşağıdakı növləri mövcuddur: qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr, ümumi şəxslə cümlələr, şəxssiz cümlələr və adlıq cümlələr. Yuxarıda sadalanmış təktərkibli cümlə növləri xəbər əsasında formalaşdığı halda, adlıq cümlələr isə mübtədə əsasında qurulur.

Cüttərkibli sadə nəqli cümlələrdə hər iki müqayisə olunan dillərdə bütün parametrlər üzrə maraqlı nəticələr əldə edilmişdir.

Azərbaycan dilində eksperimentə cəlb olunan cümlənin əvvəlində ton tezliyi artan, sonra isə azalan xətt üzrə hərəkət edir, intensivlik azalan istiqamətdə cərəyan edir. İngilis dilindən seçilərək eksperimentə cəlb olunan cümlələrdə ton tezliyi cümlənin əvvəlində yuxarı, sonra aşağıdır. Minimum zaman sərfi cümlənin sonunda qeydə alınmışdır. Nəticələr göstərir ki, hər üç parametr üzrə göstəricilər ingilis dilində irəlində dayanır.

III.3. a) Müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində sadə müxtəsər cümlələrin eksperimental təhlili xüsusi maraq doğurur. Təhlil olunan cümlələrdə akustik göstəricilərin paylanması həmin cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərindən birbaşa aslıdır. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə intensivlik zirvəsi ikinci hecadakı saitedə qeydə alınmışdır. Minimum intensivlik göstəricisi cümlənin sonuncu sait səsində məxsusdur. Yüksək ton tezliyi ikinci hecada aşkarlanır. Cümlənin sonuna doğru melodiklik xeyli zəifləyir. Təhlil olunan Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlədə sona doğru akustik göstəricilər xeyli zəifləyir. Maksimum zaman sərfi cümlənin əvvəlindəki hecalara məxsusdur. Cümlənin ossiloqramı maksimum intensivliyin başlanğıc hecalarda əks olunduğunu göstərir. Cümlənin başlanğıcında saitin əsas ton tezliyi sonra birdən-birə düşür.

III.3. b) Təhlil üçün nəzərdə tutulan cümlələr arasında yarımçıq cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri də maraqlı nəticələr verir. İngilis dilindən seçilmiş yarımçıq cümlələrdə maksimum akustik göstəricilər birinci hecanın payına düşür. Məsələn, yarımçıq cümlələrin ilk hecasında saitin tələffüzünə sonuncu hecadan 24 m/san çox sərf olunur.

Maksimum amplitudlar əvvəldə qeydə alınmışdır, melodik xətt ənənə istiqamətdə hərəkət edir. Azərbaycan dilindən eksperimentə cəlb olunan cümlələrdə akustik göstəricilər sona doğru zəifləyir. Cümlənin sonundakı saitlərdə əsas tonun tezliyi aşağı düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, eksperimentə cəlb olunan hər iki dildəki cümlələr üçün ənənə ton səciyyəvidir. Bunu təhlil olunan cümlələrin nəqli intonasiya ilə tələffüz olunması ilə əlaqələndirmək olar.

a) Qeyd edək ki, məsdər tərkiblərinin akustik parametrləri cümlə daxilində ifadəli şəkildə özlərini göstərir və bu da onların müstəqil şəkildə sintaqm kimi çıxış etməsilə bağlıdır. Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlənin əvvəlində məsdər tərkibindən təşkil olunmuş sintaqmda ton korrelyatının hərəkəti qalxan-ənənə-qalxan istiqamətdə hərəkət edir. Birinci sintaqmda zaman göstəriciləri artan istiqamətlidir. Burada dinamik göstəricilər sonra nisbətən yüksəkdir. Sintaqmın əvvəlində amplitudların sükunət xəttindən uzaqlaşması dəyişkəndir.

İngilis dilindən seçilmiş cümlədə orta ton tezlikləri azalan xətt üzrə hərəkət edir. Orta intensivlik birinci sintaqmın xeyrinədir. Təhlil olunan cümlənin sonunda nəqli cümlələr üçün xarakterik olan akustik göstəricilər qeydə alınmışdır.

Belə ki, Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlənin sonunda səs tonunun intensivliyi zəifləyir, tələffüz sürəti azalır.

Müasir İngilis dilindən seçilmiş cümlədə sonra məsdər tərkibindən təşkil olunmuş sintaqmda akustik parametrlərin göstəriciləri həmin sintaqmın digər mövqelərdəki (əvvəldə və ortada) göstəricilərindən xeyli aşağıdır. Cümlənin birinci sintaqmında orta ton tezliyi məsdər tərkibindən təşkil olunmuş sintaqmda xeyli yüksəkdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində cümlədə sintaqmların başlanğıc hecaları sürətli temple, son hecaları ləng temple tələffüz edilir.

Əldə olunan nəticələrə əsasən demək olar ki, müqayisə olunan hər iki dildə məsdər tərkibləri cümlə daxilində tutduqları mövqedən asılı olaraq intonasiya xüsusiyyətlərini nümayiş etdirirlər. Hər iki dildə məsdər tərkibləri üçün maksimum göstəricilər cümlənin əvvəlindəki mövqedə özünü biruzə verir.

b) Müqayisə etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərində feli sifət tərkiblərinin işlənməsində də məhdudiyətlər müşahidə olunur. Cümlədə xüsusi semantik yükə malik olan feli sifət tərkibləri işlənmə mövqelərindən asılı olaraq müxtəlif akustik göstəricilərə malik olurlar.

Qeyd edək ki, cümlə daxilində feli sifət tərkiblərinin maksimum akustik göstəriciləri başlanğıc mövqelərdə qeydə alınmışdır. Minimum akustik göstəricilər isə cümlənin sonunda reallaşan variant üçün səciyyəvidir.

İngilis dilindən seçilmiş cümlədə eksperimental təhlildən əldə olunmuş nəticələri göstərir ki, hər üç parametrin akustik əlamətlərinin əvvəldə, feli sifətdən təşkil olunmuş sintaqmda yüksək olduğunu əks etdirir. Lakin cümlənin sonunda həm ton tezliyi, həm temp, həm də amplitudlar sönməyə doğru hərəkət edir. Əgər cümlənin əvvəlində ton tezliyi 152 hs-dirsə, sonra bu göstərici 112 hs-ə qədər enir. Müasir Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlədə də eyni göstəricilər əldə olunmuşdur.

c) Azərbaycan dilindəki feli bağlama tərkibli sadə nəqli cümlədə əvvəldə feli bağlama tərkibindən ibarət sintaqmda akustik göstəricilər ikinci sintaqmdan xeyli yüksəkdir. Burada akustik parametrlərin göstəriciləri feli bağlama tərkiblərinin parametrlərindən xeyli aşağıdır. Eyni vəziyyəti İngilis dilindən götürülmüş müvafiq cümlədə də müşahidə etmək mümkündür. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə başlanğıcda hər üç parametr yüksək göstəricilidir. Burada da cümlənin sonunda həm ton tezliyi, həm temp, həm də amplitudlar zəifləməyə doğru gedir.

Eksperimentə cəlb olunan ingilis dilindən seçilmiş həmcins üzvlü sadə nəqli cümlədə ton tezliyi ana dilindən fərqli olaraq, ikinci sintaqmın sonuna doğru zəifləmələrlə müşayiət olunur. Azərbaycan dilində isə intensivlik və zaman göstəriciləri sona doğru ənənə istiqamətdə hərəkət edir.

Proqrediyent sintaqmda ton tezliyi artan xətt üzrə hərəkət edir. Cümlədə sonra gələn həmcins üzv terminal sintaqımın intonasiya konturuna tabe olur. Sintaqımın sonuna doğru tələffüz sürəti ləngiyir, intensivlik isə sönən istiqamətdə hərəkət edir. Lakin cümlənin II sintaqımında ton tezliyi xeyli aşağı düşür. Ton korrelyatında olduğu kimi intensivlik və zaman göstəriciləri də II sintaqmda ənənə istiqamətdə hərəkət edir.

III.8. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindən seçilmiş əlavəli sadə nəqli cümlədə maksimum akustik göstəricilər cümlənin əvvəlində gələn hecalarda özünü göstərir. İngilis dilindəki cümlədə akustik göstəricilər sönən xətt üzrə hərəkət edir. Orta tələffüz tempinin qiyməti birinci sintaqmda digər sintaqlardan xeyli irəlidə dayanır. Birinci sintaqımın sonunda ton qalxan-ənənə-qalxan istiqamətdə hərəkət edir. Eksperimentdən alınan intensivliyin nəticələri də ton tezliyinin nəticələrini təkrar edir. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə birinci sintaqmda orta tələffüz müddəti geriləmələrlə müşayiət olunur. Cümlə daxilindəki sintaqlarda orta intensivlik və orta ton tezliyinin qiymətləri sönən xətt üzrə geriləyir.

Beləliklə, müasir İngilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlələrin eksperimental təhlili bəzi maraqlı məqamları üzə çıxararaq bizə müəyyən fikirlər bildirməyə əsas verdi. Belə ki, doğrudan da lazımsız heç bir söz cümləyə gətirilmir. Gətirilən hər bir söz özü ilə müxtəlif mənə çalarları, səs tembrləri, melodikliklərlə və s. şərtlənir. Bununla da, rəngarəng akustika, mənalı nitq, rəvan danışıq formalaşır. Mövqe tiplərinin dəyişməsi ilə baş verən akustik göstəricilər tədqiqat üçün maraqlı faktlar ortaya qoyur, motivlər formalaşdırır. Bir daha aydın olur ki, müqayisələr, tutuşdurmalar, yeni-yeni faktların öyrənilməsinə yol açır. Öyrənilən dillə ana dili arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin Aşkarlanması daha dərin mənimsənilməyə meyar olur.

İngilis dilində cümlələr iki prinsipə (strukturuna, məqsəd və intonasiyasına) əsasən təsnif edilsə də, Azərbaycan dilində cümlələr bir neçə prinsip əsasında təsnif edilir. Beləliklə, hər bir cümlə modallıq və sintaktik zaman kateqoriyalarına malikdir. Bu iki kateqoriya birləşərək bir vahid yaradırlar, bu isə predikativlikdir. Bu xüsusiyyət hər bir cümləyə xas olub onun qrammatik mənasını ifadə edir və onu digər sintaktik cəhətdən birləşmiş sözlərdən (sözbirləşmələrindən) ayırır [3, s.138]. Hər iki dil müxtəlif dil ailələrinə məxsus olduğundan bu dillərin sintaktik strukturu fərqlənir və buna görə də bir sıra fərqli cəhətlər üzə çıxır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində əsas cümlə problemləri və onun tədqiqi tarixi// Dillər və ədəbiyyat, Seriya 12, 1978, s. 12-16.
3. Babayev S.M. Nitq intonasiyasının fonetik və funksional təbiəti// Axundov adına APXD-nin elmi əsərləri, 1996, Seriya 12, Dil və ədəbiyyat, №3, s. 82-87.
4. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı: 2005, 344 s.
5. Veysəlli (Veysəlov) F.Y. və başqaları. Eksperimental fonetika. Bakı, ADU, 1980, I; 1981, II
6. Brazil D. Coulthard M. Intonation and Language Teaching. London: Longman, 1980, 400 p.
7. Widdowson H.G. Exploration in Applied Linguistics. London: Oxford University Press, 1979, 187 p.

Summary

Some results of experimental-phonetic (ALU)researches of simple sentences in modern Azerbaijani and English.

This article is devoted to the teaching of simple declarative sentences in Azerbaijan auditory. While analyzing the simple declarative sentences great attention was given to the linguistic facts taken from experimental analyses.

Резюме

О некоторых результатах экспериментально фонетического исследования простых повествовательных предложений в современном английском и азербайджанском языках.

Статья посвящена сопоставительному анализу интонационно-грамматических особенностей простых повествовательных предложений в английском и азербайджанском языках. На основе экспериментальных (аудиторных) данных определяются сходные и различительные особенности этих предложений в исследуемых языках.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva